

Ilmiy amaliy jurnal

№ 7 (9)
2026

YANGI O'ZBEKISTON IQTISODIYOTI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

MIRZO ULUG‘BEK NOMIDAGI
O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

YANGI O‘ZBEKISTON IQTISODIYOTI

7

ISBN 978-9943-5256-3-4

Toshkent – 2026

MUNDARIJA

Umarov A.T. Mintaqalarni barqaror rivojlantirish strategiyasini shakllantirishning konseptual asoslari..... **7**

Хошимов П.З., Эгамназарова Г.Ш. Ўзбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий асослари..... **13**

Raxmatova F.Y. To‘qimachilik sanoatida yashil investitsiyalar va resurs samaradorligini oshirish yo‘nalishlari..... **19**

Ergasheva A.F. Milliy hunarmandchilik brendlarini ilgari surishda raqamli marketing vositalaridan foydalanish..... **22**

Rahimova N.A. Inson resurslarini boshqarishda Big Data va HR analitikaning samarodorlikka ta’siri..... **25**

Эгамназарова Г.Ш. Аҳоли ўсишининг CO_2 эмиссияси, ресурслар истеъмоли ва уларнинг иқтисодий барқарорликка таъсири..... **28**

Хасанов У.Ю. Кибержиноят рискларини бошқариш амалиётининг концептуал асосларининг ривожланиши..... **33**

Алимухамедов Ш.Р. Божхона тўловларини ундиришда божхона қийматини аниқлашнинг ўрни..... **38**

Сапаров И.Х. Маҳаллий бюджетлар харажатлари ижросининг самарадорлигини ошириш масалалари (Тошкент вилояти мисолида)..... **43**

Shaydulov Sh.Sh. Surxondaryo viloyatida elektron tijorat rivojlanishiga ta‘sir etuvchi omillar tahlili **57**

Abdulxakimov Z.T. Dunyo zargarlik sanoatini rivojlanishining bugunki kundagi xolati..... **60**

Ibragimova G.S. Ta’lim sifatini oshirishda boshqaruv tizimining iqtisodiy samaradorligini rivojlantirish..... **65**

Davronova N., Abdulxakimov Z.T. Kaydzen konsepsiyasining nazariy va uslubiy asoslari..... **69**

Isaqov A.T. Fermer xo‘jaliklarida agroresurslardan foydalanish samaradorligini oshirish istiqbollarini prognozlash..... **73**

Berdimurodov U.S. Agrosanoat majmuasida klaster tizimini tashkil etish va rivojlantirishning iqtisodiy mexanizmlari..... **76**

Хусанбоева Т.М. Цели и задачи преподавания экономических дисциплин в системе высшего образования..... **82**

Alimov N.H. Global adolat kodeksi va global adolat reytingini (indeksini) joriy qilish yo‘llari..... **86**

Umurzaqova I.S. “Investitsiyalar taqsimoti va samaradorlik paradoksi: O‘zbekiston tarmoqlari misolida stoxastik chegara (SFA) va kvadrant tahlili”..... **92**

Safarova Y.A. Iqtisodiy o‘sishning infratuzilmaviy omillarining ta’sir mexanizmlarini baholash.... **101**

Eshqulova N.N. Mamlakat makroiqtisodiy barqarorligini ta’minlashda eksport va importning geografik diversifikatsiyasining ahamiyati..... **108**

Nabiyev A.K. O‘zbekistonda raqobatchilik muhitini shakllantirish va monopoliyaga qarshi qonunchilik..... **115**

Ketmanov A.M. Kichik biznesni moliyaviy resurslarni shakllantirish yo‘nalishlari..... **121**

Мурадов Б.А. Жаҳон мамлакатларида темир йўл транспортини инновацион ривожлантириш тажрибаси..... **125**

Jo‘rayeva M.Z. O‘zbekiston mintaqalarida yashil investitsiyalar va barqaror rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlili..... **131**

Qodirov H.M. Adir hududi ekotizimlarini boshqarishda intensiv sug‘orish tizimini joriy etish..... **136**

Jo‘rayeva M.A. Kichik biznes subyektlariga jalb etilgan investitsiyalarni raqobatbardoshlik transmissiya mexanizmi va uni baholash uslubiyoti (Andijon viloyati misolida)..... **143**
Muhsinova F.A. Raqamli texnologiyalarning inson resurslarini boshqarishdagi o‘rni va innovatsion yondashuvning nazariy jihatlari..... **151**
Kamoldinova N.A. Kichik biznesda ayollar bandligining ahamiyati..... **157**
Xamrayeva S.I. Raqamli iqtisodiyot sharoitida xalqaro savdoning transformatsiyasi va iqtisodiy rivojlanishga ta’siri..... **161**
Dadaboyeva M.M. Andijon viloyatida kichik biznes eksportining hozirgi holati va rivojlanish tendensiyalari..... **166**
Xakkulov A.U. Tijorat banklarida foiz risklarini baholashning nazariy va metodologik asoslari..... **171**
Allasheva N.A. Zamonaviy globallashuv sharoitida moliyaviy risklar va ularni boshqarish strategiyalari..... **179**
Atoyev N.R. Yangi industrial mamalakatlar: Chili va Singapur modeli tahlili va ularni O‘zbekistonda qo‘llash imkoniyatlari..... **182**
Yangiboev R.B. O‘zbekiston bank tizimi likvidliligiga ta’sir etuvchi omillarining empirik tahlili.... **190**
Nazarov J.R. Yashil iqtisodiyot: O‘zbekistonning barqaror kelajagiga yo‘l..... **198**
Qo‘zieva N.N. Tijorat banklarida mijozlar bazasini shakllantirishning nazariy asoslari..... **202**
Wang Jiahao Исследование по вопросам совместного развития индустрии электронной коммерции между Пекином и Ташкентом в рамках «Цифрового Шелкового пути»..... **207**
Qurbanov U.E. O‘zbekiston Respublikasi hududlari kesimida aholi daromadlarining iqtisodiy tahlili..... **216**
Abduvaxidova N.A. O‘zbekistonda barqaror turizmni rivojlantirishda raqamli texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar..... **221**
Murodov O.U. Sanoat korxonalarida resurslardan samarali foydalanish jarayoniga ta’sir etuvchi omillar..... **225**
Xasanov S.Q. “To‘qimachilik sanoati korxonalari raqobatbardoshligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari..... **229**
Kabilov O.X. Paxta va g‘alla urug‘liklarini tayyorlovchi korxonalar faoliyatiga ta’sir etuvchi omillar **234**
Pirmanov O.B. Oliy ta’lim tizimi raqamli ekotizimini shakllantirishdagi tizimli muammolar va boshqaruvdagi uzilishlar tahlili..... **238**

UDK: 336.717

TIJORAT BANKLARIDA FOIZ RISKLARINI BAHOLASHNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ ПРОЦЕНТНЫХ РИСКОВ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR ASSESSING INTEREST RATE RISK IN COMMERCIAL BANKS

Xakkulov Akbar Uralovich
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Maqolada tijorat banklarida foiz risklarini baholashning nazariy va metodologik asoslari tadqiq etilgan. Foiz risklarining iqtisodiy mazmuni, ularning asosiy manbalari hamda bank daromadlari va kapital barqarorligiga ta’sir qilish mexanizmlari yoritilgan. Foiz risklarini baholashning foizli tafovut (GAP), muddat davomiyligi (Duration), sof foiz daromadi (NII), kapitalning iqtisodiy qiymati va stress-test kabi usullari qiyosiy tahlil qilingan, ularning afzalliklari va cheklovlari asoslab berilgan. Shuningdek, Bazel qo‘mitasi, Yevropa bank boshqarmasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining bank portfelidagi foiz risklarini boshqarishga oid zamonaviy talablari tahlil qilinib, milliy bank amaliyotida mazkur yondashuvlarni takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilangan. Tadqiqot natijalari foiz risklarini baholashda yagona usuldan emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi yondashuvlar majmuasidan foydalanish banklar risk-menejmenti samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Foiz riski, foizli tafovut, muddat davomiyligi, sof foiz daromadi, kapitalning iqtisodiy qiymati, stress-test, bazaviy risk, Bazel qo‘mitasi, tijorat banklari, risk-menejment, aktiv va passivlarni boshqarish.

статье исследованы теоретические и методологические основы оценки процентных рисков в коммерческих банках. Раскрыты экономическое содержание процентного риска, его основные источники, а также механизмы воздействия на доходы банка и устойчивость капитала. Проведен сравнительный анализ методов оценки процентного риска, включая анализ процентного разрыва (GAP), дюрацию (Duration), чистый процентный доход (NII), экономическую стоимость капитала и стресс-тестирование; обоснованы их преимущества и ограничения. Кроме того, проанализированы современные требования Базельского комитета по банковскому надзору, Европейского банковского управления и Центрального банка Республики Узбекистан к управлению процентным риском банковского портфеля, а также определены приоритетные направления совершенствования данных подходов в национальной банковской практике. Результаты исследования показывают, что использование не одного отдельно взятого метода, а комплекса взаимодополняющих подходов к оценке процентного риска способствует повышению эффективности банковского риск-менеджмента.

Ключевые слова: процентный риск, процентный разрыв, дюрация, чистый процентный доход, экономическая стоимость капитала, стресс-тестирование, базисный риск, Базельский комитет, коммерческие банки, риск-менеджмент, управление активами и пассивами.

The article examines the theoretical and methodological foundations for assessing interest rate risk in commercial banks. It reveals the economic substance of interest rate risk, its principal sources, and the mechanisms through which it affects bank income and capital resilience. A comparative analysis is conducted of key interest rate risk assessment methods, including gap analysis (GAP), duration analysis, net interest income (NII), the economic value of equity, and stress testing, with

particular emphasis on their advantages and limitations. The article also analyses the contemporary requirements of the Basel Committee on Banking Supervision, the European Banking Authority, and the Central Bank of the Republic of Uzbekistan concerning the management of interest rate risk in the banking book, and identifies priority areas for improving these approaches in national banking practice. The findings demonstrate that the use of a set of complementary approaches, rather than reliance on a single method, contributes to enhancing the effectiveness of bank risk management.

Keywords: interest rate risk, interest rate gap, duration, net interest income, economic value of equity, stress testing, basis risk, Basel Committee, commercial banks, risk management, asset and liability management.

Tijorat banklarining iqtisodiy vazifalaridan biri turli muddatlarga ega moliyaviy resurslarni bir-biriga muvofiqlashtirishdan iborat. Banklar aholi va xo‘jalik yurituvchi subyektlardan, asosan, talab qilib olinguncha yoki nisbatan qisqa muddatlarga depozitlar jalb qilib, ushbu mablag‘larni uzoq muddatli kreditlar, qimmatli qog‘ozlar va boshqa daromad keltiruvchi aktivlarga joylashtiradi. Mazkur moliyaviy vositachilik bankka foizli daromad olish imkonini berishi bilan birga, aktivlar va majburiyatlar muddatlari hamda qayta narxlanish davrlari o‘rtasidagi nomuvofiqlikni keltirib chiqaradi. Bozor foiz stavkalari o‘zgarganda ushbu nomuvofiqlik bankning sof foiz daromadi, aktivlar qiymati va kapital barqarorligiga ta’sir qiladi.

Bazel qo‘mitasi bank portfelida yuzaga keluvchi foiz riskini bozor foiz stavkalaridagi salbiy o‘zgarishlar natijasida bank kapitali va daromadlarining joriy yoki kelgusida pasayish ehtimoli sifatida talqin qiladi. Bunda bank portfelidagi foiz riski savdo portfelidagi bozor riskidan farqlanadi. Savdo portfelidagi foiz riski, asosan, bozor bahosida hisobga olinadigan qimmatli qog‘ozlar va hosilaviy moliyaviy vositalar narxining qisqa muddatli o‘zgarishi bilan bog‘liq. Bank portfelidagi foiz riski esa kreditlar, depozitlar, uzoq muddat saqlanadigan qimmatli qog‘ozlar va balansdan tashqari pozitsiyalar bo‘yicha kelgusi pul oqimlari hamda daromadlarning o‘zgarishini qamrab oladi [1].

Ilmiy adabiyotlar va xalqaro standartlarda bank portfelidagi foiz riskining to‘rtta asosiy manbasi ajratiladi. Birinchisi, qayta narxlanish riski bo‘lib, u aktivlar va majburiyatlar foiz stavkalarining turli vaqtda o‘zgarishi natijasida vujudga keladi. Masalan, bank uzoq muddatli qat’iy stavkada kredit berib, uni qisqa muddatli depozitlar orqali moliyalashtirsa, depozitlar qayta narxlanishi kreditlarga nisbatan tezroq yuz beradi. Foiz stavkalari oshganda bankning foiz xarajatlari ko‘payadi, kreditlardan olinadigan daromad esa o‘zgarmasdan qoladi. Natijada bankning sof foiz daromadi va marjasi qisqaradi.

Ikkinchisi, foiz egri chizig‘i riski bo‘lib, qisqa, o‘rta va uzoq muddatli stavkalarning bir xil emas, balki turli yo‘nalish va miqdorda o‘zgarishi bilan bog‘liq. Foiz stavkalarining parallel o‘zgarishi barcha muddatlarda bir xil foiz tokini ifodalaydi. Amaliyotda esa qisqa muddatli stavkalar oshishi va uzoq muddatli stavkalar pasayishi yoki aksincha holat kuzatilishi mumkin. Foiz egri chizig‘ining tiklashishi yoki tekislanishi aktivlar va majburiyatlar pul oqimlarining joriy qiymatiga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli faqat parallel foiz shoxiga asoslangan baholash bankning haqiqiy risk holatini to‘liq ko‘rsatmasligi mumkin.

Uchinchisi, bazaviy risk bo‘lib, u aktivlar va majburiyatlar stavkalari turli bozor ko‘rsatkichlariga bog‘langan sharoitda shakllanadi. Masalan, kredit stavkasi Markaziy bankning asosiy stavkasiga, depozit stavkasi esa banklararo pul bozori stavkasiga bog‘langan bo‘lishi mumkin. Ushbu ko‘rsatkichlar bir vaqtda va bir xil miqdorda o‘zgarmasa, bankning foizli daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi nisbat buziladi. Demak, aktiv va majburiyatlar o‘zgaruvchan stavkada bo‘lgan taqdirda ham bazaviy foiz riski saqlanib qoladi.

To‘rtinchisi, ixtiyoriylik riski bo‘lib, bank yoki uning mijozlarida moliyaviy shartnoma bo‘yicha to‘lov miqdori yoki muddatini o‘zgartirish huquqi mavjudligi bilan bog‘liq. Foiz stavkalari pasayganda qarz oluvchilar yuqori stavkada olingan kreditlarni muddatidan oldin so‘ndirib, past stavkada qayta moliyalashtirishga harakat qiladi. Stavkalar oshganda esa omonatchilar past foizli depozitlarni muddatidan oldin qaytarib olib, yuqori daromadli depozitlarga o‘tishi mumkin. Bu holatlar bankning kutilgan pul oqimlari va ularning muddatlarini o‘zgartiradi.

Foiz riski bank faoliyatiga daromad va iqtisodiy qiymat yo‘nalishlari orqali ta’sir ko‘rsatadi. Daromad yondashuvida asosiy e’tibor foiz stavkalari o‘zgarishining sof foiz daromadiga ta’siriga qaratiladi. U aktivlar bo‘yicha foizli daromadlar va majburiyatlar bo‘yicha foizli xarajatlarning kelgusi hisobot davrida qanday o‘zgarishini ifodalaydi. Iqtisodiy qiymat yondashuvida esa aktivlar, majburiyatlar va balansdan tashqari pozitsiyalar bo‘yicha kelgusi pul oqimlarining joriy qiymati baholanadi. Shuning uchun daromad yondashuvi nisbatan qisqa muddatli, iqtisodiy qiymat yondashuvi esa uzoq muddatli ta’sirni aks ettiradi.

Gomez, Landier, Sraer va Thesmar foiz riskini banklarning pul oqimlari nuqtai nazaridan tadqiq etib, daromad tafovutini belgilangan davrda qayta narxlanadigan aktivlar va majburiyatlar o‘rtasidagi farq sifatida baholagan. Mualliflar foiz stavkalari oshganda ijobiy daromad tafovutiga ega banklarning foiz daromadlari yuqoriroq o‘sishi va ularning kreditlash hajmini boshqa banklarga nisbatan kamroq qisqartirishini aniqlagan. Mazkur natija foiz riski bankning ichki moliyaviy natijalari bilan cheklanib qolmasdan, kredit taklifi va pul-kredit siyosati ta’sirchanligiga ham ta’sir qilishini ko‘rsatadi [2].

English, Van den Heuvel va Zakrajšek foiz stavkalari o‘zgarishining bank aksiyalari qiymatiga ta’sirini tahlil qilgan. Tadqiqot natijalari foiz stavkalarining kutilmagan oshishi va foiz egri chizig‘ining tiklashishi bank aksiyalari qiymatiga salbiy ta’sir qilishini ko‘rsatgan. Mazkur ta’sir aktivlar va majburiyatlar muddatlari o‘rtasidagi nomuvofiqlik yuqori bo‘lgan banklarda kuchliroq namoyon bo‘lgan. Ushbu yondashuv foiz riskini faqat buxgalteriya daromadlari orqali emas, balki bank kapitali bozor qiymatining sezgirligi orqali ham baholash zarurligini asoslaydi [3].

Drechsler, Savov va Schnabl banklarning muddatsiz depozitlar bo‘yicha bozor ustunligi ularga moliyalashtirish qiymatini bozor stavkalariga nisbatan sekinroq o‘zgartirish imkonini berishini ta’kidlaydi. Mualliflarning fikricha, depozitlar bazasining barqarorligi bankning uzoq muddatli aktivlaridan kelib chiqadigan foiz riskining muayyan qismini qoplashi mumkin. Biroq bu xulosa muddatsiz depozitlar doimo barqaror va foiz stavkalariga ta’sirchan emas, degan ma’noni anglatmaydi. Depozitlarning iqtisodiy muddati bankning bozordagi mavqeyi, mijozlar tarkibi, depozitlar konsentratsiyasi, raqamli xizmatlar rivojlanganligi va foiz stavkalari muhitiga bog‘liq bo‘ladi [4].

Coulier, Pancaro va Reghezza tadqiqotida past foiz stavkalari davrida banklar yuqori daromad olish maqsadida aktivlar muddatini uzaytirgani hamda qat’iy stavkasi kreditlar ulushini ko‘paytirgani ko‘rsatilgan. Foiz stavkalari tez oshgan sharoitda talab qilib olinguncha depozitlarning bir qismi muddatli depozitlarga o‘tishi majburiyatlar iqtisodiy muddatini qisqartirgan va banklarning muddat davomiyligi tafovutini kengaytirgan. Mualliflar yuqori sof muddat davomiyligi tafovutiga ega banklar korporativ kreditlashni boshqa banklarga nisbatan ko‘proq qisqartirganini aniqlagan. Ushbu natija foiz riskini baholashda aktivlar va majburiyatlarning butun muddat hamda qayta narxlanish tuzilmasini hisobga olish zarurligini tasdiqlaydi [5].

Shunday qilib, foiz riski faqat aktiv va majburiyatlar stavkalari o‘rtasidagi farq emas. U qayta narxlanish muddatlari, foiz stavkalari turlari, daromad egri chizig‘i, bazaviy ko‘rsatkichlar, mijozlar xatti-harakatlari va bankning xe-jirlash pozitsiyalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik natijasida shakllanadi.

Foiz riskini baholash usullari bank faoliyatining murakkablashishi, moliyaviy mahsulotlar ko‘payishi va bozor foiz stavkalari o‘zgaruvchanligining kuchayishi bilan birga rivojlangan. Ilk yondashuvlarda asosiy e’tibor aktiv va majburiyatlarning shartnomaviy muddatlariga qaratilgan bo‘lsa, zamonaviy usullar qayta narxlanish xususiyatlari, diskontlagan pul oqimlari, xulq-atvor farazlari va ko‘p ssenariysi stress-testlarni ham qamrab oladi.

Foizli tafovut tahlili foiz riskini baholashning eng sodda va keng tarqalgan usullaridan biri hisoblanadi. Unda foizga sezgir aktivlar va majburiyatlar belgilangan muddat oraliqlari bo‘yicha guruhlanadi. Har bir muddat oralig‘ida qayta narxlanadigan aktivlar va majburiyatlar o‘rtasidagi farq foizli tafovutni ifodalaydi. Ijobiy tafovut mavjud bo‘lganda foiz stavkalari oshishi bank sof foiz daromadini ko‘paytirishi, manfiy tafovutda esa uni kamaytirishi kutiladi.

Foizli tafovut tahlilining ustunligi uning soddaligi va natijalarini tez talqin qilish imkoniyatidir. U bankka qaysi muddat oralig‘ida foizga sezgir aktivlar yoki majburiyatlar ustun ekanini aniqlash

imkonini beradi. Biroq mazkur usul bir muddat oralig‘i ichidagi barcha pozitsiyalar bir vaqtda qayta narxlanadi, degan farazga asoslanadi. Masalan, bir oylik muddat oralig‘ining birinchi kuni qayta narxlanadigan depozit bilan oxirgi kuni qayta narxlanadigan kredit bir xil guruhga kiritiladi. Natijada pul oqimlarining vaqt bo‘yicha farqi hisobga olinmaydi.

Shuningdek, an’anaviy foizli tafovut usuli aktivlar va majburiyatlar stavkalarining bozor stavkasi o‘zgarishiga to‘liq moslashishini nazarda tutadi. Amalda esa bank mahsulotlarining foiz stavkalari bozor stavkasiga turli darajada ta’sirchan bo‘ladi. Agar bozor stavkasi 1 foiz bandga oshganda depozitlar stavkasi 0,8 foiz bandga, kreditlar stavkasi esa 0,4 foiz bandga oshsa, aktiv va majburiyatlarning qayta narxlanish ta’siri bir xil bo‘lmaydi. Bu esa oddiy foizli tafovut natijasi bilan sof foiz daromadining haqiqiy o‘zgarishi o‘rtasida farq keltirib chiqaradi.

Daromad tafovuti usuli foizli tafovut tahlilining rivojlangan shakli bo‘lib, aktiv va majburiyatlarning muayyan davr ichida qayta narxlanishini sof foiz daromadi bilan bog‘laydi. Gomez va boshqalar daromad tafovuti ko‘rsatkichidan foydalanib, foiz stavkalari o‘zgarishiga bank daromadlarining ta’sirchanligini empirik baholagan [2]. Biroq ushbu yondashuv ham foiz stavkalarining aktivlar va majburiyatlarga o‘tish darajasi, ya’ni qayta narxlanish koeffitsiyentlari hisobga olinmasa, soddalashtirilgan natija beradi.

Foiz riskini iqtisodiy qiymat nuqtai nazaridan baholashda o‘rtacha muddat davomiyligi usuli muhim o‘rin tutadi. Mazkur ko‘rsatkich moliyaviy instrument bo‘yicha kelgusi pul oqimlarini olishning o‘rtacha vaznli muddatini ifodalaydi. U foiz stavkasi o‘zgarganda moliyaviy instrument qiymati qay darajada o‘zgarishini baholash imkonini beradi. Bank aktivlari va majburiyatlarining o‘rtacha muddat davomiyligi o‘rtasidagi farq muddat davomiyligi tafovutini hosil qiladi. Agar aktivlarning o‘rtacha muddat davomiyligi majburiyatlarnikidan yuqori bo‘lsa, foiz stavkalari oshganda aktivlar qiymati majburiyatlar qiymatiga nisbatan ko‘proq pasayadi. Natijada bank kapitali iqtisodiy qiymati kamayadi.

Muddat davomiyligi usuli foizli tafovut tahliliga nisbatan pul oqimlarining vaqti va joriy qiymatini yaxshiroq hisobga oladi. Biroq oddiy muddat davomiyligi foiz egri chizig‘ining parallel o‘zgarishini va pul oqimlari oldindan ma’lumligini faraz qiladi. Muddatidan oldin so‘ndiriladigan kreditlar, muddatsiz depozitlar va foizga bog‘liq ixtiyoriylikka ega mahsulotlarda pul oqimlari bozor stavkalariga qarab o‘zgaradi. Shu sababli bunday vositalar uchun shartnomaviy muddatdan emas, balki modellashtirishgan xulq-atvor muddatidan foydalanish talab etiladi.

Kapital iqtisodiy qiymati yondashuvi aktivlar, majburiyatlar va balansdan tashqari pozitsiyalar bo‘yicha kelgusi pul oqimlarining joriy qiymatini hisoblashga asoslanadi. Asosiy va stress ssenariylarida hisoblangan iqtisodiy qiymatlar o‘rtasidagi farq foiz riskining kapitalga uzoq muddatli ta’sirini ko‘rsatadi. Mazkur yondashuv foiz stavkalari o‘zgarishining bank balansida darhol aks etmaydigan yashirin ta’sirini aniqlash imkonini beradi. Masalan, amortizatsiyalashgan qiymatda hisobga olinadigan uzoq muddatli qat’iy stavkasi kreditning bozor qiymati pasayishi joriy hisobot davrida buxgalteriya zarari sifatida tan olinmasligi mumkin. Biroq uning iqtisodiy qiymatidagi pasayish bankning haqiqiy kapital holatiga ta’sir qiladi.

Sof foiz daromadi yondashuvi esa belgilangan prognoz davrida foizli daromad va xarajatlarning o‘zgarishini baholaydi. Bu yondashuvda mavjud aktiv va majburiyatlarning qayta narxlanishi bilan birga, yangi operatsiyalar, balans hajmining o‘zgarishi, kredit va depozit stavkalarining ta’sirchanligi ham hisobga olinishi mumkin. Shu sababli sof foiz daromadi modeli statik yoki dinamik balans faraziga asoslanishi mumkin. Statik balansda mavjud pozitsiyalar hajmi o‘zgarmas deb qabul qilinadi. Dinamik balansda esa kreditlar, depozitlar va boshqa pozitsiyalarning biznes-rejaga muvofiq o‘zgarishi hisobga olinadi.

Claußen va Platte kapital iqtisodiy qiymati hamda sof foiz daromadining o‘zgarishini tartibga solishda qo‘llaniladigan foiz riski ko‘rsatkichlari sifatida baholagan. Mualliflarning modellashtirish natijalari har ikki ko‘rsatkich ham bankda to‘plangan foiz riskini aniqlashda ahamiyatli ekanini ko‘rsatgan. Biroq ular foiz riskining turli vaqt doiralari va ta’sir yo‘nalishlarini aks ettiradi. Shu sababli ulardan birini ikkinchisi bilan almashtirish emas, balki o‘zaro to‘ldiruvchi ko‘rsatkichlar sifatida foydalanish maqsadga muvofiq [6].

So‘nggi tadqiqotlarda muddatsiz depozitlarni modellashtirish foiz riskini baholashning eng murakkab masalalaridan biri sifatida ko‘rsatilmoqda. Ularning shartnomaviy muddati mavjud emas, ammo iqtisodiy muddati bir necha yilni tashkil etishi mumkin. Drechsler va boshqalar depozitlar barqarorligi bankning uzoq muddatli aktivlarini moliyalashtirish imkoniyatini oshirishini asoslagan bo‘lsa, keyingi tadqiqotlar depozitlar barqarorligi foiz muhitiga qarab o‘zgarishini ko‘rsatdi [4]. Coulier, Pancaro, Pancotto va Reghezza tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotda depozitlari o‘zgaruvchan, foiz stavkalariga yuqori ta’sirchan va raqamlashgan banklar muddatsiz depozitlarga qisqaroq iqtisodiy muddat belgilashi aniqlangan. Biroq foiz stavkalari tez oshgan davrda ayrim banklar depozitlar ta’sirchanligi kuchayganiga qaramay, xulq-atvor muddatlarini o‘z vaqtida yangilamagan. Bu holat foiz riskining kam baholanishiga olib kelishi mumkin [7].

Foiz riskini baholash usullarining qiyosiy xususiyatlari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan holda berilgan.

1-jadval

Foiz riskini baholash usullarining qiyosiy xususiyatlari

Baholash usuli	Asosiy ko‘rsatkich	Afzalligi	Asosiy cheklovi
Foizli tafovut	RSA−RSL	Sodda va tez hisoblanadi	Pul oqimlari vaqti va qayta narxlanish darajasini to‘liq hisobga olmaydi
Kumulyativ tafovut	Muddatlar bo‘yicha yig‘ilgan GAP	Risk to‘planayotgan davrni ko‘rsatadi	Muddat oralig‘i ichidagi farqlarni yashiradi
Daromad tafovuti	Qisqa davrda qayta narxlanadigan aktiv va majburiyatlar farqi	Sof foiz daromadiga ta’sirni ko‘rsatadi	Stavkalarning to‘liq va bir xil o‘zgarishini faraz qilishi mumkin
O‘rtacha muddat davomiyligi	Pul oqimlarining o‘rtacha vaznli muddati	Instrument qiymati sezgirligini baholaydi	Ixtiyoriylik va noparallel shoklarni soddalashtiradi
Muddat davomiyligi tafovuti	$D_A-(L/A)D_L$	Kapital iqtisodiy qiymati sezgirligini ko‘rsatadi	Xulq-atvor pul oqimlariga bog‘liq
Sof foiz daromadi	ΔNII	Qisqa muddatli daromad riskini baholaydi	Uzoq muddatli iqtisodiy yo‘qotishni to‘liq aks ettirmaydi
Kapital iqtisodiy qiymati	ΔEVE	Butun bank portfelining uzoq muddatli ta’sirini qamrab oladi	Diskont stavkalari va pul oqimlari farazlariga yuqori darajada bog‘liq
Stress-test	Ssenariylardagi ΔNII va ΔEVE	Noqulay sharoitdagi yo‘qotishni baholaydi	Ssenariylar va farazlar noto‘g‘ri tanlansa, natija ishonchli bo‘lmaydi

Ushbu qiyosiy tahlildan ko‘rinadiki, foiz riskini baholashning har bir usuli muayyan afzallik va cheklovlarga ega. Shu sababli bitta usulga asoslangan xulosa bankning umumiy risk holatini to‘liq ifodalamaydi.

Bazel qo‘mitasining bank portfelidagi foiz riski bo‘yicha standarti banklardan foiz riskini aniqlash, baholash, monitoring qilish va nazorat qilishning ichki tizimini shakllantirishni talab etadi. Mazkur tizim bankning barcha foizga sezgir aktivlari, majburiyatlari va balansdan tashqari pozitsiyalarini qamrab olishi lozim. Foiz riskini baholashda daromad va iqtisodiy qiymat yondashuvlaridan birgalikda foydalanish, asosiy farazlarni muntazam qayta ko‘rib chiqish hamda natijalarni bankning riskka moyilligi va kapitalni rejalashtirish jarayoniga kiritish nazarda tutilgan.

Bazel standarti kapital iqtisodiy qiymati uchun oltita asosiy foiz yoki ssenariysini belgilaydi: stavkalarning parallel oshishi, parallel pasayishi, foiz egri chizig‘ining tiklashishi, tekislanishi, qisqa muddatli stavkalarning oshishi va qisqa muddatli stavkalarning pasayishi. Sof foiz daromadi uchun

esa stavkalar oshishi va pasayishi bilan bog‘liq ikkita ssenariy qo‘llanadi. Ushbu ssenariylar bankda sezilarli pozitsiya mavjud bo‘lgan har bir valyuta bo‘yicha alohida tatbiq etiladi.

Nazorat organlari foiz shoklari natijasida kapital iqtisodiy qiymatining pasayishini birinchi darajali kapitalga nisbatan baholaydi. Bazel standartida kapital iqtisodiy qiymatidagi maksimal yo‘qotish birinchi darajali kapitalning 15 foizidan oshgan bank yuqori foiz riskiga ega bank sifatida qo‘shimcha nazorat bahosidan o‘tkazilishi belgilangan. Bu mezon avtomatik ravishda bank to‘lovga qobiliyatsizligini anglatmaydi, balki uning bank portfelida me’yordan ortiq foiz riski to‘plangan bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi [8].

Bazel qo‘mitasi 2024 yilda standart foiz shoklarini qayta muvofiqlashtirdi. Yangilangan uslubiyotda tarixiy kuzatuvlar davri 2023 yil oxirigacha kengaytirildi, foiz o‘zgarishlarining 99,9 foizlik yuqori chegarasidan foydalanildi va foiz shoklarini yaxlitlash qadami 25 bazaviy bandgacha qisqartirildi. Bunda oltita ssenariyning umumiy tuzilishi saqlab qolindi, lekin valyuta kesimidagi shok miqdorlari yangi foiz muhitiga moslashtirildi. Yangilangan talablarni 2026 yil 1 yanvardan joriy etish belgilangan [8,9,10].

Yevropa bank boshqarmasi tomonidan ishlab chiqilgan qoidalar Bazel yondashuvini yanada batafsillashtiradi. Ularda banklarning ichki baholash tizimi, standartlashtirilgan yondashuv, nazorat chegaralaridan chetga chiquvchi banklarni aniqlash, muddatsiz depozitlarni modellashtirish, kreditlarni muddatidan oldin so‘ndirish, muddatli depozitlarni oldindan qaytarib olish va foizga bog‘liq boshqa ixtiyoriyliklarni hisobga olish talablari belgilangan. Yevropa yondashuvining muhim jihati shundaki, bankning ichki modeli faqat hisob-kitob vositasi bo‘lib qolmasdan, mahsulotlarni narxlash, xe-jirlash, kapitalni rejalashtirish va boshqaruv qarorlarida ham qo‘llanishi kerak [11].

O‘zbekistonda bank portfelida yuzaga keluvchi foiz riskini boshqarish bo‘yicha alohida talablar Markaziy bank boshqaruvining 2023 yil 7 martdagi 4/11-qarori bilan mustahkamlandi. Unda bank portfelidagi foiz riski bozor stavkalari o‘zgarishining aktivlar va majburiyatlarga ta’siri natijasida zarar ko‘rish yoki rejalashtirilgan daromadni olmaslik ehtimoli sifatida belgilangan. Mazkur yondashuv foiz riskining ham kapital, ham daromadga ta’sirini qamrab oladi [12].

Milliy talablarda bank portfelidagi foiz riski tarkibiga qayta narxlanish davrlari o‘rtasidagi nomuvofiqlik, turli bozor stavkalari va indekslariga bog‘langan pozitsiyalardan kelib chiquvchi bazaviy risk hamda mijozlarning to‘lov miqdori yoki muddatini o‘zgartirish huquqidan kelib chiquvchi ixtiyoriylik riski kiritilgan. Shuningdek, bank foiz riski bo‘yicha riskka moyillik darajasi, chegaralar, ichki siyosat, baholash va monitoring vositalari, stress-test tartibi hamda hisobot tizimini shakllantirishi lozim.

Markaziy bank talablariga muvofiq, tijorat banklari kamida ikkita asosiy ko‘rsatkichni baholashi shart:

bozor foiz stavkalari o‘zgarishi natijasida aktivlar va majburiyatlar joriy sof qiymati o‘zgarishining bank kapitaliga ta’siri;

bozor foiz stavkalari o‘zgarishining bank portfeli bo‘yicha sof foiz daromadiga ta’siri.

Stress-testda barcha stavkalarning oshishi va pasayishi, shuningdek, qisqa va uzoq muddatli stavkalarning turli yo‘nalishda o‘zgarishi bilan bog‘liq ssenariylar qo‘llanishi belgilangan. Ushbu talablar mazmunan Bazel qo‘mitasining daromad va iqtisodiy qiymat yondashuvlariga muvofiq keladi [12].

Shu bilan birga, me’yoriy talablarni amaliyotga joriy etish hisoblash modellari va asosiy farazlarni batafsil ishlab chiqishni talab qiladi. Jumladan, milliy valyuta uchun foiz shoklarini aniqlash, qayta narxlanish koeffitsiyentlarini hisoblash, muddatsiz depozitlarning barqaror qismini belgilash, kreditlarni muddatidan oldin so‘ndirish ehtimolini baholash, diskont egri chizig‘ini tanlash va bankning risk chegaralarini asoslash masalalari har bir bankning portfeli va biznes modeliga bog‘liq. Demak, milliy talablar foiz riskini baholashning asosiy yo‘nalishlarini belgilagan bo‘lsa-da, ularni bank darajasida amalga oshirish uchun mahalliy bozor ma’lumotlariga asoslangan hisoblash uslubiyoti zarur.

O‘rganilgan adabiyotlarni to‘rtta yo‘nalishga ajratish mumkin. Birinchi yo‘nalishda foiz riski bankning sof foiz daromadi va kreditlash faoliyatiga ta’siri nuqtai nazaridan tadqiq etilgan. Gomez va boshqalar daromad tafovuti bank daromadlari hamda pul-kredit siyosati ta’sirchanligiga sezilarli

ta’sir qilishini asoslagan. Molyneux va hammualliflar esa foiz stavkalari me’yorlashuvining banklar foiz riskiga ta’siri banklarning balans tarkibi va biznes modeliga qarab farq qilishini ko‘rsatgan [13].

Ikkinchi yo‘nalishda aktivlar va majburiyatlar muddat davomiyligi hamda bank kapitali iqtisodiy qiymatining foiz stavkalariga sezgirligi tadqiq etilgan. English va boshqalar bank aksiyalari qiymati foiz stavkalaridagi kutilmagan o‘zgarishlarga ta’sirchanligini ko‘rsatgan bo‘lsa, Coulier va hammualliflar muddat davomiyligi tafovuti yuqori bo‘lgan banklar foiz stavkalari oshganda kreditlashni ko‘proq qisqartirishini aniqlagan. Bu tadqiqotlar iqtisodiy qiymat yondashuvining bank faoliyati va real iqtisodiyot uchun ahamiyatini ochib beradi [3].

Uchinchi yo‘nalishda muddatsiz depozitlarning iqtisodiy qiymati, barqarorligi va foiz stavkalariga ta’sirchanligi o‘rganilgan. Drechsler va boshqalar depozitlar bazasini bankning uzoq muddatli aktivlarini tabiiy moliyalashtirish manbai sifatida talqin qilgan [4]. Keyingi tadqiqotlar esa depozitlar barqarorligi o‘zgarmas xususiyat emasligini ko‘rsatdi. Foiz stavkalari oshishi, raqamli bank xizmatlari rivojlanishi, mijozlarning yuqori daromadli mahsulotlarga tez o‘tishi va depozitlar konsentratsiyasi ularning iqtisodiy muddatini qisqartirishi mumkin. Rice va Guerrini foiz stavkalari oshgan sharoitda aktivlar bo‘yicha amalga oshmagan qiymat yo‘qotishlari depozitlar harakati bilan birgalikda bank zaifligini kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatgan [14].

To‘rtinchi yo‘nalish tartibga soluvchi organlar tomonidan qo‘llaniladigan sof foiz daromadi va kapital iqtisodiy qiymati ko‘rsatkichlarining ishonchliligini o‘rganadi. Claußen va Platte har ikki ko‘rsatkich ham bankda to‘plangan foiz riskini aniqlashda muhimligini ko‘rsatgan [6]. Biroq ulardan biri qisqa muddatli daromad o‘zgarishini, ikkinchisi uzoq muddatli iqtisodiy yo‘qotishni ifodalaydi. Shuning uchun mazkur ko‘rsatkichlarni alohida baholash bilan birga, ularning bank risk chegaralariga nisbatini yagona boshqaruv xulosasiga birlashtirish zarur.

Mavjud tadqiqotlarning aksariyati rivojlangan moliya bozorlari, xususan, AQSh va Yevropa banklari ma’lumotlariga asoslangan. Ularda bozor foiz egri chizig‘i, banklararo stavkalar, foiz hosilaviy vositalari va banklarning batafsil pul oqimlari bo‘yicha keng ma’lumotlardan foydalanilgan. O‘zbekiston bank bozorida esa kreditlar va depozitlar stavkalari nisbatan yuqori, bank mahsulotlarining qayta narxlanish mexanizmi, moliyalashtirish manbalari, qat’iy va o‘zgaruvchan stavkasi pozitsiyalar nisbati hamda foiz riskini xe-jirlash imkoniyatlari boshqa bozorlardan farq qiladi. Shu sababli xorijiy modellarning parametrlarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llash foiz riskining haqiqiy darajasini noto‘g‘ri baholashga olib kelishi mumkin.

Tadqiqot davomida o‘rganilgan adabiyotlar tahlili natijasida ilmiy muammoning yetarlicha o‘rganilmaganligi aniqlandi. Birinchidan, an’anaviy foizli tafovut usuli aktiv va majburiyatlar stavkalarining bozor stavkasiga turli darajada moslashishini yetarlicha hisobga olmaydi. Ikkinchidan, muddatsiz depozitlar va muddatidan oldin so‘ndiriladigan kreditlarning xulq-atvor xususiyatlarini milliy bank amaliyoti ma’lumotlari asosida baholash zarur. Uchinchidan, sof foiz daromadi va kapital iqtisodiy qiymati ko‘rsatkichlari o‘zaro to‘ldiruvchi xususiyatga ega bo‘lsa-da, ularning natijalarini riskka moyillik chegaralari asosida yagona qaror qabul qilish mexanizmiga birlashtirish yetarlicha ishlab chiqilmagan. To‘rtinchidan, O‘zbekiston milliy valyutasidagi foiz stavkalari o‘zgaruvchanligiga mos stress shoklarini shakllantirish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Basel Committee on Banking Supervision. Interest Rate Risk in the Banking Book. – Basel: Bank for International Settlements, 2016.
2. Gomez M., Landier A., Sraer D., Thesmar D. Banks’ Exposure to Interest Rate Risk and the Transmission of Monetary Policy // Journal of Monetary Economics. – 2021. – Vol. 117. – P. 543–570. – DOI: 10.1016/j.jmoneco.2020.03.011.
3. English W. B., Van den Heuvel S. J., Zakrajšek E. Interest Rate Risk and Bank Equity Valuations // Journal of Monetary Economics. – 2018. – Vol. 98. – P. 80–97. – DOI: 10.1016/j.jmoneco.2018.04.010.
4. Drechsler I., Savov A., Schnabl P. Banking on Deposits: Maturity Transformation without Interest Rate Risk // The Journal of Finance. – 2021. – Vol. 76, No. 3. – P. 1091–1143. – DOI: 10.1111/jofi.13013.

5. Coulier L., Pancaro C., Reghezza A. Are Low Interest Rates Firing Back? Interest Rate Risk in the Banking Book and Bank Lending in a Rising Interest Rate Environment // BIS Working Papers. – 2024. – No. 1202. – Basel: Bank for International Settlements. – 82 p.
6. Claußen C., Platte D. Evaluating the Validity of Regulatory Interest Rate Risk Measures: A Simulation Approach // Journal of Banking & Finance. – 2023. – Vol. 154. – Article 106933. – DOI: 10.1016/j.jbankfin.2023.106933.
7. Coulier L., Pancaro C., Pancotto L., Reghezza A. Banking on Assumptions? How Banks Model Deposit Maturities // ECB Working Paper Series. – 2025. – No. 3140. – Frankfurt am Main: European Central Bank.
8. Basel Committee on Banking Supervision. Recalibration of Shocks for Interest Rate Risk in the Banking Book. – Basel: Bank for International Settlements, 2024.
9. Basel Committee on Banking Supervision. SRP31: Interest Rate Risk in the Banking Book. Basel Framework. – Basel: Bank for International Settlements, 2024.
10. Basel Committee on Banking Supervision. SRP98: Application Guidance on Interest Rate Risk in the Banking Book. Basel Framework. – Basel: Bank for International Settlements, 2024.
11. European Banking Authority. Guidelines on Interest Rate Risk Arising from Non-Trading Book Activities and Credit Spread Risk Arising from Non-Trading Book Activities. EBA/GL/2022/14. – Paris: European Banking Authority, 2022.
12. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risidagi nizom. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2023 yil 18 aprelda 3427-son bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan. – Toshkent, 2023.
13. Molyneux P., Reghezza A., Xie R. Interest Rate Normalization and Banks’ Interest Rate Risk // Journal of Financial Stability. – 2022.
14. Rice J., Guerrini G. M. Riding the Rate Wave: Interest Rate and Run Risks in Euro Area Banks During the 2022–2023 Monetary Cycle // Journal of International Money and Finance. – 2026. – Vol. 160. – Article 103444. – DOI:10.1016/j.jimonfin.2025.103444.